

ОБРАЗЪТ НА ЗМИЯТА В КУЛТУРАТА И ЕЗИКА НА БЪЛГАРИТЕ И СЛОВАЦИТЕ¹

Миглена Михайлова-Паланска
 Университет „Коменски“, Братислава
 Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“ –
 Българска академия на науките

Миглена Михайлова-Паланска. Образ змеи в културе и языке болгар и словаков

В статье рассматриваются популярные представления о змее в болгарской и словацкой культурах – она покровительница дома, хранительница сокровищ, она исцеляет и убивает, делает добро и зло. Прослеживается интерпретация этих представлений в разных жанрах словесного фольклора и их отражение в лексическом фонде современного болгарского и словацкого языка. Внимание уделяется словам и выражениям с компонентом *змея*, возникшим в результате вторичной номинации.

Ключевые слова: териоморфный код, змея, мифология, фольклор, вторичная номинация, болгарский язык, словацкий язык

Miglena Mihaylova-Palanska. The Image of the Snake in the Culture and Language of the Bulgarians and the Slovaks

The article examines the popular notions of the snake in Bulgarian and Slovak culture – it is the patron saint of home and guardian of treasures, it can heal and kill, do good and evil. Their interpretations in different genres of verbal folklore and their reflection are traced in the lexical fund of the modern Bulgarian and Slovak language. The attention is focused on words and expressions with the component of *snake*, which arises as a result of the secondary nomination.

Key words: teriomorphic code, snake, mythology, folklore, secondary nomination, Bulgarian language, Slovak language

Змията (лат. Serpentes) е амбивалентен образ, чиито символни внушения са познати в културата на всички народи и най-често гравитират

¹ Публикацията е в рамките на проекта на Министерството на образованието, науката, изследванията и спорта на Словашката република VEGA 1/0666/21 *Percepcia nadprirodzena v jazykoch a kultúrach Slovanov s akcentom na západoslovanský a južnoslovanský areál II*.

около дихотомните категории добро и зло, живот и смърт, светлина и тъмнина. Още преди християнството и съвета на Христос към учениците си да бъдат разумни като змиите² (Матей 10:16), преди появата на змията изкустителка, но и на медната змия, издигната от Мойсей в пустинята като символ на разпнатия Иисус³ (Йоан 3:14), нейният образ се среща в редица древни култури. В африкански скални рисунки тя символизира водата и дъжда; в азиатската езотерика представлява кундалини енергията, която очаква „пробуждане“; като хора със змийски тела са представяни пазителите на индианските храмове; в Древния Египет в змийски образ се явяват богините Рененутет, свързана с плодородието и погребалния култ, и Уаджет, която изразява могъществото на властта; древногръцките богове Асклепий и Хермес са изобразявани с кадуцей с преплетени змии (Бидерман 1992: 85 – 86). Широко разпространеният символ на змия, захапала опашката си, т. нар. уроборос, олицетворява вечния кръговрат и внушава, че с всеки край започва ново начало (Бидерман 1992: 319).

В славянската култура змията също символизира различни и дори взаимно изключващи се характеристики – тя убива и изцелява, закривля и предава, носи злини и благосъстояние, предизвиква дъжд и суша и др. (Гура 1997: 277). Неслучайно в етнографските си изследвания Е. Каранов отбелязва: „Кога се почни да се приказва за змии, има до четиридесет приказки да се прикажат“ (Каранов 1884: 134).

Споделяйки възгледа, че културата и езикът са взаимно свързани явления – езикът изразява културата, а културата го променя и развива (Недкова 2011: 14), тук ще проследим в съпоставителен план популярните представи за змията в българската и словашката култура заедно с тяхното тълкуване в различни жанрове на словесния фолклор и отражението им в лексикалната система на двата славянски езика. За тази цел се опираме върху изследванията основно на И. Георгиева (1993), М. Беновска-Събкова (1987), Е. Хорватова (1975), както и върху статиите в *Етнография на България* (Генчев, ред. 1985) и *Енциклопедия на народната култура на Словакия* (*Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska*, 1995), които разглеждат осмислянето на образа на змията в народната култура. При интерпретацията на поверията за змията във фолклора се позоваваме на поредицата *Българско народно творчество* (Арнаудов, ред. 1961 – 1965), сборниците *Словашки народни приказки* (*Slovenské*

² Срв.: „Ето, Аз ви пращам като овци посред вълци: и тъй бъдете мъдри като змии и незлобливи като гълъби“.

³ Срв.: „И както Мойсей издигна змията в пустинята, тъй трябва да се издигне Син Човеческий“.

ľudové rozprávky, 2001, 2002) и *Словашки пословици, поговорки, изрази и гатанки (Slovenské príslovia, porekadlá, úslovia a hádanky*, 2005). Не пренебрегваме и ролята на етнографските проучвания на Е. Каранов (1884), П. Р. Славейков (1889), М. Арнаудов (1972), Й. Л. Холуби (1958), М. Ковач (2004), П. Добшински (1880 – 1883, 1993) и др. За присъствието на думата *змия* и нейни производни в лексикалния състав на двата езика черпим информация от етимологични, тълковни, фразеологични и др. речници и регистри (вж. цит. лит.).

Произходът на думата *змия* (*зъмя*, *зъйма* в източните говори), в прасл. **змьја*, се извежда от *земя*, т.е. ‘животно, което живее под земята’ (Георгиев, ред. 1971: 648; 667). От XVIII век в словашкия език *zmiја* (наред с *vretenica*) се употребява в значение на *усойница* (*Vipera berus*) (Кралик 2015: 687). Земята е топосът, който определя живота на змията и обяснява нейната двойствена природа. Проклетата е от Господ да се влачи по корем и да яде пръст през целия си живот (Битие 3:14). Символизира всички земни сили – „разрушителни и лоши (вулкани, бури, мъгла и пр.) или благодатни и добри (плодородие по добитък и хора, целебни треви, природни съкровища, извори и т.н.)“ (Арнаудов 1972: 276). Земята я защитава, дава ѝ сигурност, тя е нейният дом: *Змията се вие насам-натам и пак в дупката си направо влязва; Змията са криви, доде дойде на дупката си* (Славейков 1889); *Змията като ходи се вие, па кога да влезе в дупката си, се изправя* (Геров 1976: 160), затова изваждането ѝ от нея се тълкува като излагане на опасност: *Иска да извади змията от дупката* (Славейков 1889); *Кой ще бръкне в дупката да извади змията?* (Геров 1976: 160). Невинаги обаче земята може да ѝ осигури всичко, от което се нуждае: *Змията, като я заболи глава, излязва на пътя да я церят* (Арнаудов, ред. 1961 – 1965, т. 12: 187).

Излизането на змиите от земята се свързва с пролетните празници в народния календар – Благовец, Свети четиридесет мъченици (Младенци) и Йеремиа (Зъмски ден) в българския, и с деня на св. Юрай (св. Георги, 24 април) в словашкия. Според българските фолклорни традиции трите празника протичат с редица обреди с апотропейна функция. Извършва се ритуално гонене на влечугите, съпроводено с тропане на метални предмети и заклинателни формули: *Бягайте, зъми и гуцери, на 40 разкряча; Бягайте, змии, Благовец ша ва затисне* (Генчев, ред. 1985: 117). В Северозападна България се изпълнява обредната песен *Бегайте, змии, гуцери, / че утре е Благовец, / че ще додат татари, / ще ви мерат с кантари / Смок свири на върба...* (Арнаудов, ред. 1961 – 1965, т. 13: 561). Прескача се запален огън и не се върши никаква работа, за да не хапят змиите през лятото. Смята се, че те се страхуват най-много от

огъня и свързаните с него предмети (Георгиева 1993: 64), срв. със словашкото устойчиво сравнение *tese sa ako porálený had* (Добшински 1993: 30), т.е. *мята се като подпалена змия*. Затова и в народните приказки често срещан е мотивът за това как човек спасява змия от огнена стихия. Съгласно с друго вярване земната пръст също предпазва от змийско ухапване. На Зъмски ден моми и ергени тъпчат с боси крака кал за глинени съдове, които да пазят къщата и нейните обитатели от змии (Ников 2003). Вярва се, че на Благовещение накрая от земята излиза змийският цар или царица и всички змии се събират на големи купища (Каранов 1884: 130), срв. *събрали се като змии на змищице*⁴ – ‘в голямо количество и накуп’ (Ничева, Спасова-Михайлова, Чолакова 1975: 486); *je ich ako hadov* (бълг. *колкото змии са*), т.е. ‘много’ (Словашки речници).

Според словашките поверия късметът ще споходи този, който види змия в деня на св. Юрай. Разпространени са две противоположни представи за унищожаването на змия на този ден. Едната не допуска отнемането на живота ѝ и ако случайно човек я види мъртва, цяла година ще бъде болен и немощен. Другата представа означава материално благополучие за този, който точно този ден убие змия. Поверието, че тя му „връща парите“, които е похарчил, е вербализирано в израза *Had zabítý na Juraja peniaze vracia* (бълг. *Убитата на Юрай змия пари връща*). Вярва се още, че колкото змии човек убие, толкова грехове ще му бъдат опростени (Медвецки 1905).

Както се разбира и от съдържанието на посочените по-нататък фолклорни творби, човек трудно може да погуби змия: колкото и да я удря, обикновено откъсва опашката ѝ или само я ранява. Оттук са мотивирани устойчивите сравнения *влачи се като пребита змия* (Геров 1976: 160), *stnem ťa ako hada* (бълг. *ще те пребия като змия*) (Затурецки 2005: 590). Фразеологизмът *настъпил съм змията на (по) опашката* се употребява в значение на ‘карал съм се с човек, който може да ми навреди’ (Ничева, Спасова-Михайлова, Чолакова 1974: 669). Паремията *Удряй змията в главата* (Геров 1976: 160) и словашките ѝ еквиваленти *Hadovi musíš na hlavu stúpiť* (бълг. *Змията трябва да я настъпиш по главата*) и *Čhto chce hada utoriť, po hlave ho musí biť* (бълг. *За да погубиш змията, бий я по главата*) (Затурецки 2005: 138) утвърждават представата, че макар и да се изискват усилия, злото не остава ненаказано. Със значение на ‘унищожавам или обезвредявам най-големия си неприятел’ е познат фразео-

⁴ Срв. със *змиарник* – *като змии в змиарник са се оплели (заплели)*, т. е. много (Речник на българския език <https://>).

логизмът *смачквам/смачкам главата на змията* (Ничева, Спасова-Михайлова, Чолакова 1974: 317).

В словашката култура се смята, че докосването до змия има благотворно влияние – раните заздравяват, кравите се доят по-лесно, а девойките се научават да бродират изкусно (Ботик, Славковски, ред. 1995: 158). Подобно е посланието на българското вярване на Гергьовден да се хване змия с голи ръце, за да не се изпотяват (Каранов 1884: 132). Ясно е обаче, че това е опасно действие, което изисква съобразителност. Паремите *С гола ръка змия се не хваща* и *Змия и малечка се не милва* съдържат културемата⁵ ‘предпазливост и благоразумие’ (Петрова 2013: 175). В пословиците *С людски⁶ ръце (иска да) лови змиите* (Славейков 1889), *Lahko sudzimi rukami hady vyberat'* (бълг. *Лесно се вадят змии с чужди ръце*) (Затурецки 2005: 147) е разгърнато значението ‘използвам друго при извършване на опасна и рискована работа, която ще ми донесе облага’ (срв. *ловя змиите с людски ръце*) (Ничева, Спасова-Михайлова, Чолакова 1974: 563).

В българския календар на Секновение змиите влизат в земята, за да останат там до пролетта (Генчев, ред. 1985: 131). В словашкия календар прибирането им се свързва с деня на един от дванайсетте апостоли – св. Вартоломей (св. Вартоломей, 24 август), с който се бележи краят на лятото. В народната метеорология е известна прогностиката *Už je po Bartoleme, rōjdu hady do diery* (бълг. *Мина Вартоломей, змиите в дупките си влизат*). Очаква се хубава есен, ако тогава вали и след дъжда змиите излязат на слънце за последно, преди да се отправят към леговищата си (Ботик, Славковски, ред. 1995: 35). В съвременния български език се използва сравнението *припича се като змия на слънце*, срв. *припекъл се като змия* (Каранов 1884: 130).

За грешна се смята змията, ухапала човек или животно. За нея няма място под земята и затова трябва да се убие или да бъде оставена да умре от студ (Георгиева 1993: 63). Подобно е словашкото поверие, според което, ухапе ли змия човек без причина, земята няма да я приеме. От него води началото си устойчивият израз за загрижен и объркан човек, който не може да си намери място *Túla sa po svete, ako had po Bartholeme* (бълг. *Скита се по света като змия след Вартоломей*) (Добшински 1993: 133).

⁵ За културемата, предмета на лингвокултурологията и отношенията между паремиялогията и фразеологията вж. (Петрова 2013: 15 – 42). Тук приемаме схващането за разграничаване на фразеологизъм (фразеологична единица) и паремия (пословица или поговорка).

⁶ В някои български диалекти *людски* има значение на ‘чужд, непознат’ (Георгиев, ред. 2012: 577).

Една от най-разпространените представи за змията, която и в двете култури е сходна, е обвързана с функцията ѝ на стопан. Тя пази дома и семейството от беди, без да се показва, като понякога издава звуци – съска или троп. Ако някой я види, не трябва да я наранява, за да не сполети болест или смърт семейството. Обикновено живее под прага или под огнището – места с висока сакрална натовареност (Стойнев 1988: 49). В словашката митология стопанът се възплъщава в *бяла змия* (*biely had*) (Хорватова 1975: 1027), „бяла като мляко“ (Медвецки 1905), която освен в къщата се появява в двора, около лозата, а стопаните я хранят с мляко и се страхуват да я убият, за да не умре някой от близките им (Ковач 2004: 26). Предание разказва за змията стопан, която пие млякото от попарата на децата. Стопаните обичали да седат на високия праг на къщата и хранели змията, когато идвала при тях. Ако някой от възрастните в това време я види и дръзне да я убие, скоро след това децата умирали. Смята се, че в змията стопан се вселява душата на първия стопанин на къщата. Ако той е добър човек, и змията ще се отнася добре към семейството; ако е лош, тя ще навреди, но по-скоро на съседите, като суче мляко от кравите им (Надаска, Михалек 2015: 15 – 17).

Змията стопан се явява в образа на смок според българските митологични представи (Георгиева 1993: 65). Позовавайки се и на други изследователи, М. Арнаудов обобщава, че смокът се ползва с особена почит от страна на семейството, а самият той е добронамерен към неговите членове (Арнаудов 1972: 212). Вероятно този образ е възплътен в смисъла на пословицата *Змия, която не хапе, да си живее сто години доброто* (Славейков 1889). Поверието, че стопанът ще бъде благоразположен към обитателите на дома, ако му оставят да пие мляко (и изобщо представата за смока, който се храни с мляко), се проявява в устойчивото сравнение *пия, смуча като смок* ‘извънредно много, ненаситно пия, пиянствам’ (Ничева, Спасова-Михайлова, Чолакова 1974: 510), както и в израза *смок да те изпие* с типичното за клетвата призоваване на смъртта, т.е. да загинеш, да умреш (Ничева, Спасова-Михайлова, Чолакова 1974: 320). Като разговорен в словашкия език е познат изразът *mat' hada* (букв. *имам змия*) в значение на ‘пиян съм’ (Словашки речници). Смърт очаква стопанина на къщата, ако някой посмее да убие нейния смок покровител. На Благовец той се показва и преброява хората в къщата и този, когото не види, скоро ще загуби живота си (Арнаудов 1972: 212).

Змията може да пази гора, нива, извор, лозе от град, скрито имане. В тази ѝ роля е известна с названията *горска майка* (Беновска-Събкова 1987: 22), *межник*, *синорник сайбия* (Георгиева 1993: 65). Народната

приказка разказва за овчаря, който спасил змията от пожар и тя го завела при баща си, стария синорник – господар на всички змии и пазител на съкровища. За отплата овчарят поискал не предлаганите му скъпоценности, а да разбира езика на животните. Така научил много тайни, забогатял и заживял щастливо с жена си (Каралийчев 2006: 188 – 194). В друга се разказва за змията, която живеела в лозето, чийто стопанин я хранел с мляко. Всеки път змията му се отблагодарявала с по една жълтица. След време разказал за това на сина си, който решил да я убие, за да вземе всички жълтици. Успял да ѝ откъсне само опашката, но тя го ухапала и скоро той умрял. Въпреки това бащата поискал да поднови приятелството със змията, на чието предложение обаче тя мъдро отвърнала:

Докато ти гледаш гроба на сина си и аз докато гледам моята откъсната опашка, никога не можем да се сприятелим. Човек, каквото и да прави, трябва да мисли и за сетнината.

(Арnaudов, ред. 1961 – 1965, т. 9: 164)

И в двата езика съществува известен брой названия за змията стопан. Една част от тях – *дядото*, *бабулька*; *starý dedo*, *dedo*, се отнася семантично към починалите прародители, а в друга – *домошарка*, *пазачка*, *стопанка*; *had hospodár*, *gazda*, *domový ochranca*, се открива семантиката ‘който се грижи за дома’, ‘който пази дома и имота’ (Китанова 2020: 16)⁷.

И в двете култури змията е възприемана като средство за постигане на благосъстояние – *Когато се говори за змии, или пари се закопват, или пари се откопват* (Каранов 1884: 133). Според българските вярвания, който види краката на змия, ще стане много богат (пак там: 131). Невъзможността това да се случи, е изразена във фразеологизма *виждам/видя змия да си покаже нозете*, който се употребява за нещо, което е изключено да стане (Речник на българския език <https>). Скритите под земята съкровища ще станат явни на всекиго, който преди Юрай

⁷ В българския език се срещат и други евфемизирани названия: *Божо пиленце*, *Анаста*, *Шаро*, *Краса* (Китанова 2017: 124, 2020: 13); *алахова гуя*, *божи-рук-яна* (цит. по Китанова 2020: 15) и др. В названието *божо пиленце* е залегнало митологичното отъждествяване на змията и птицата като етап от трансформацията ѝ в змей (Георгиева 1993: 64). За връзката между тях и превръщането на змията в змей свидетелстват вярванията в словашката народна култура, че това се случва, ако змията не види седем години човешко око и не чуе човешки глас (Холуби 1958: 455), а в българската – ако тя не е видяна от човешко око 40 или 100 години (Георгиева 1993: 109).

хване бяла змия под бяла леска⁸, свари я в подсладено мляко и после го изпие (Добшински 1993: 124). Представата за пазените от змията съкровища е изразена в гатанката *Люта змия в кът седи (златните пари)* и в паремииите с културеме ‘свидливост, скъперничество’: *Влязла е змия в кесията ми, Свила ми се е змия в кесията* (Ничева, Спасова-Михайлова, Чолакова 1975: 276) и ‘сребролюбие, алчност’: *Парите и змията излъгват* (Славейков 1889).

В приказката за змията, убита от овчаря, защото му изляла овцете, се появява просяк, който изважда от главата ѝ толкова злато, че се превръща в най-богатия човек в района (Гашпарикова, Филова, ред. 2002, 2: 608). Във фолклора е популярен мотивът за благодарната змия, която щедро се отплаща на спасилия я овчар. Среща се в митическата песен за извадената от огъня змия, възнаградила Георги с дърво, което *три пъти в годин род дава: / на сяко далче алтънче, / на сяко листче масарче, / на върха златна ябълка!* (Арнаудов, ред. 1961 – 1965, т. 4: 538)⁹. В народната приказка змията е спасена от огнената стихия и дарява овчаря с „безценен камък“, който изпълнява всички желания (Арнаудов, ред. 1961 – 1965, т. 9: 264). Според словашката приказка в знак на благодарност към Янко, който дълги години я хранел с мляко, змията го дарява с вълшебна шапка, свирка и секира. С тяхна помощ преодолява много препятствия и накрая се жени за горделивата принцеса, която успява да промени в добра и скромна девойка (Добшински 1880 – 1883).

С притежаването на несметни богатства и свръхестествени способности е свързана представата за змийския цар с корона на главата, който отваря и затваря пещерата, където живеят всички змии (Ботик, Славковски, ред. 1995: 158; Георгиева 1993: 63). В българската митология е познат и образът на царичката змия, с гребен на главата си и обеци (Георгиева 1993: 102), от който е вдъхновен изразът с диалектна употреба *оди да видиши смок с обици* за ‘човек, дошъл да гледа нещо, което не му е работа’ (Ничева, Спасова-Михайлова, Чолакова 1975: 19).

⁸ В българските представи преобладава антагонистичното отношение между змията и леската (*Corylus avellana*); с леската се лекува ухапване от змии, а с лескови пръчки се извършва обредното им гонене (Беновска-Събкова 1987: 16). Като предпазни средства са известни още чесънът и пръстта (Георгиева 1993: 64).

⁹ Изследователи на словашкия фолклор изтъкват, че змията е изключително рядък образ в народните песни. Известна е песента за влюбената девойка, чийто любим ѝ поставя условие, че ако иска да бъде с него, трябва да свари на брат си супа от отровна змия, която да го погуби (Холуби 1958: 452). В българския песенен фолклор по-често в сравнение със змията присъстват образите на змея, змеицата, халата (наричани още „люта змия, троолава, шестокрила, дванаесеопашита“ (Арнаудов, ред. 1961 – 1965, т. 4: 247 – 257).

Един пастир намерил короната на змийския цар и му я върнал, като в замяна бил щедро възнаграден според словашката приказка (Гашпарикова, Филова 2001, 1: 258). Царят е със скъпоценен камък на главата си и само на подчинените му змии е позволено да хапят (Каранов 1884: 133). Самият той не трябва да убива хора, за да не го постигне същото, но е способен да подпали къщата на онзи, който унищожи змийско яйце (Холуби 1958: 445). Вярва се, че който държи у себе си змийски яйца, не го лови куршум (Каранов 1884: 134). В съвременния български език чрез сравнението *като змийските яйца* се изразява ‘задружност, сплотеност, единност’ (Ничева, Спасова-Михайлова, Чолакова 1974: 486). Царят свиква 13 300 змии и заедно „издуват“ камък във формата на яйце. Т. нар. *змийски камък* има лечебна сила и носи късмет и пари на този, който го намери (Ботик, Славковски, ред. 1995: 158). От приказката за селянина, който паднал в една пропаст и останал там цяла година, става ясно, че успял да оцелее, ближейки змийския камък (Цамбел 1959: 88).

На змията често се приписва способността да разбира езика на животните. В приказката за пастира и змията се разказва колко добронамерен бил той към нея и затова тя го научила да разбира езика на животните с уговорката, че ако я сподели с някого, смърт ще го покоси. Той не се издал дори пред жена си и живял дълго и охолно (Гашпарикова, Филова 2002, 2: 376). Ако човек се сдобие със скъпоценния камък на змийската царица и го сложи под езика си, с лекота научава за какво говорят помежду си животните (Георгиева 1993: 63).

В словашкия език думата за *змия* – *had* (срв. бълг. *гад* – ‘животно, змия, паразит; долен човек’ – Георгиев, ред., 1971: 222), в прасл. **gadъ*, се отнася към старонемската лексема за ‘лош’ *quāt* и немската *Kot* ‘кал, тиня, испражнения’, както и към литовската *gėda* ‘срам’, чиято индоевропейска основа **g^hō-*, **g^hū-* има подобно значение – ‘изпражнения, нещо гнусно’. Изказва се предположение, че *had* (букв. ‘противно, гадно животно’) е табуирано название (Кралик 2015: 188). Представите за змията като зла, коварна и опасна за човека, обвързани със сатанинския ѝ образ в християнската култура и със страха от нея в народната култура, са разкрити в паремиите *Kde sú včely, tam je med; kde sú lajná, tam je smrad; kde je zvada, tam je had* (бълг. *Където има пчели, там има мед; където има лайна, там има смрад; където има препирни, там има змии*) (Затурецки 2005: 158); *Пази са от зло, както та ѝ пазила майка ти от огън и змия* (Славейков 1889); *Змията умира и отровата си държи, Змията умира и о тревата се държи, Който е хапан от змия, не се бои от гущер* (Геров 1976: 160); *Бягахме от оси, налетяхме на*

змии, както и във фразеологизма *от змия плюнка вземам* – ‘нищо (не вземам)’ (Ничева, Спасова-Михайлова, Чолакова 1974: 106; 1975: 62). Заклинателната сила на клетвите в българския език насочва към злото, което идва от змиите и се очаква да сполети човека чрез отправените към него послания: *Ега му змии очите изпият; Змии ти очите изпили; Да се изсуши като змия на трън; Люта змия да го клюкне по езика; Змия му език изела; Змии и гуцери да те ядат; Змия го изяла; Змия да съм родила, него да не съм раждала, Да се изсуши като змия на трън* (Арнаутов, ред. 1961 – 1965, т. 12: 576 – 578).

Според легенди от българския фолклор змията е хитра и когато не получи това, което иска, става отмъстителна. Ще спаси животните от потъване в морето, като с опашката си затисне дупката на гемията, ако в замяна св. Никола ѝ даде славеите. Друга легенда разказва за Ной, който пуснал птиците от кораба да търсят земя. Змията изпратила комара да разбере чия кръв е най-сладка. Тъкмо да каже, че това е човешката кръв, лястовицата го клъвнала по езика. Като не разбрала, от ярост змията започнала да хапе всички животни (Арнаутов, ред. 1963, т. 12: 282 – 284). В легендата „Адам, Ева и Красата“, пресъздаваща първородния грях¹⁰, Господ проклетел змията да се влачи по земята и да хапе хората (Арнаутов, ред. 1963, т. 12: 245). В словашката приказка за неблагодарната змия човекът спасява живота ѝ, но въпреки това тя иска да го убие (Гашпарикова, Филова 2002, 2: 324).

Злото, което змията символизира, е изтъкнато в редица сравнения, паремии и фразеологични единици за подчертаване на негативни страни от човешкия характер: 1) за зъл, проклет, опасен човек: *Да плюе на змия в устата, ще я отрови; На змиите в устата плюе; Змия усойница има в устата; змийско гнездо* (Ничева, Спасова-Михайлова, Чолакова 1974: 242, 631, 371); *Жива змия си е: когото ухапе, не може да оздравее; Каква е змия той* (Геров 1976: 160); *byť ako had* (бълг. като змия съм); *človek ako had* (бълг. човек като змия); *hadie pleteno* (бълг.

¹⁰ Мотивът за грехопадението е обикнат в словашката култура, но главно в пластичното изкуство. В т.нар. *коледни сценки* (*vianočné hry*) змията е основен реквизит, подобен на ножица, която се отваря и затваря от коледарите при песенен съпровод. Мотивът с райското дърво е изписван върху керамични съдове, а като орнамент от дърворезбата змията украсява бастуни и овчарски геги (Ботик, Славковски 1995: 158). Освен естетическа изобразяването на змията има и предпазваща функция – да не хапе и убива с отровата си. Дълбаната резба с плетеница от змии се среща в декорацията на гегите и стените на чашите на българските овчари; горната част на хурките често е във формата на змия; в църковната живопис, тъкани изделия, шевици, пафти змията също присъства като елемент (Генчев, ред. 343 – 345). На Сирни заговезни или първи март се правят обредни хлябове *змиурки* (Георгиева 1993: 64).

змийска племе); *Do očí brat, za chrbtom had* (българ. *В очите те гледа като брат, зад гърба ти е като змия*) (Словашки речници); 2) за разгневен, ядосан човек: *лют като змия* (Геров 1976: 160); *сърдит като усойница змия* (Славейков 1889); *бълвам змии <и гущери>*; *змии варя; набрал ми е като змия на опашката* (Ничева, Спасова-Михайлова, Чолакова 1974: 106, 371, 606); 3) за лицемер и предател: *крива (държа, нося) змия в пазвата си* (Ничева, Спасова-Михайлова, Чолакова 1974: 542) и словашките еквиваленти *hada si na prsiach odpl'agal* (българ. *змия е откърмила*); *hada v pazuche nosí* (българ. *носи змия в пазвата си*); *chová hada za ňadru* (българ. *отглежда змия в пазвата си*); *má hada v zádrení* (българ. *има змия между гърдите си*); *pustil si hada do rukáva* (българ. *пуснал си змия в ръкава*) (Словашки речници).

Физическите характеристики на змията също са интерпретирани в езика и народното творчество. В словашкия фолклор в различни варианти е позната приказката за Хадогашпар (Гашпарикова, Филова 2002, 2: 105, 165), който през деня е змия, а през нощта съблича змииската кожа и става красив момък. След поредица от перипетии силата на любовта успява да го превърне завинаги в човек. В регистрираното у Геров сравнение *съблякла се като змия* е отразена присъщата на змията особеност да сменя кожата си (Геров 1976: 160). Езикът на влечугото се отъждествява със злорадство и гняв: *змииски език / змииско езиче* (Речник на българския език <https://>); *засъска като пепелянка змия* (Славейков 1889) – *суџаť/sipieť ako had* (българ. *съска като змия*) (Словашки речници). Злъчният език е по-опасен от отровна змия – *Zlý jazyk od jedovatého hada horší* (българ. *Злият език е по-лош от отровна змия*) (Затурецки 2005: 435). В съвременния словашки език много думи от словообразователното гнездо на *had* са развили преносна употреба, основана на сходство по външен вид и свойство (да се вие): *had* (българ. *дълга и тясна колона, редица*); *hadica* (българ. *женска змия; маркуч*); терминологичното словосъчетание *vučurovací had* (българ. *полагане на тръби за отопление, тип „змия“*); словосъчетанията *hadia žena* (българ. *жена каучук*), *hadí tuž* (българ. *мъж каучук*), *hadia chódza* (българ. *змииска походка*); глаголът *hádiť sa* (българ. *вия се като змия*). Специфичните ѝ движения¹¹ са отразени в сравненията: *вия се като змия* (за път, река и за човек) (Речник на българския език <https://>); *vinúť sa/krútiť sa ako had, zviť sa ako had* (българ. *вия се като змия*); *byť ako had* (българ. *като змия съм*); *vušťuknúť sa ako had* (българ. *промъквам се като змия*) (Словашки речници); *вие се като змия в кошница, вие се като змия у процеп, навила се като змия (на търкало)* (Славейков 1889) и словашкия му еквивалент *zvinúť sa ako had do kolieska* (Словашки речни-

¹¹ Те са отразени и в значенията на думата *serpentina*, словаш. *serpentina* (от лат. *zмия*).

ци); *вия се като змия в папец* ‘много се измъчвам’ (Ничева, Спасова-Михайлова, Чолакова 1975: 159).

В загадката на гатанките метафорично са описани типични за змията външни белези (окраска, форма, движение), както и особености в поведението ѝ на опасно влечуго: *Шарена тояга през полето бяга; Пуна долина шарена тояга; Дълго въже шарено у ръка се не лови, с тояга се тепа; Лежи баба на път и си кълне: „Горко му, кой ма настани“; Вез везано, вер писано, сос рука не фането* (Арnaudов, ред. 1961 – 1965, т. 12: 518), *Шерено, мерено, с ръка не похванато* (Славейков 1889); *Nohu, ruku nemalo, po bruhi sa škralo, povedalo, že ta zje, že tá zuby železné* (бълг. Крака няма, ръце няма, по корем се влачи, казва, че има железни зъби и ще ме изяде) (Затурецки 2005: 749). По долното течение на р. Тунджа е разпространено наричането: *Както се свиват змиите, тъй да се свиват и зелките* (Ников 2003).

В областта на ономастиката най-често се откриват топоними с компонент *змия*. Малко село в община Смолян носи името *Змиево*; загадъчни скали с изсечени глави и тела на змии край хасковското село Сърница формират т. нар. *Змийски град*, древно светилище от ок. VIII в. пр.Хр.; черноморският остров Свети Тома е наричан още *Змийският остров* заради водните змии, които го обитават. Към днешна дата са известни названията на редица местности като: *Змия, Змиянец, Змиянко, Змиярника/о, Змийска локва, Змийска кория, Змийски дол, Змийските кладенчета, Змийските камъни, Змийско лице* и др.; на махалите *Змиярска, Змиярска махала и Змиярника*; на планинските върхове *Змиянец и Змийова глава*; на могилите *Змийския кантон и Змийна могила*; на реките *Змийски дол и Змийско дере* (Регистър на географските наименования в България). На територията на днешна Словакия могат да се видят руините от *Змийската крепост* (словаш. *Hadí hrad, Hadí zátok, Dračí hrádok*) от XIII в.; в горите край гр. Мшено се намира пясъчна скала *Змията* (словаш. *Had*) с релефно изображение на влечугото. Махала и връх близо до Банска Щявница носят името *Hadová* (бълг. *Змийската*), а проломът *Hadia dolina* (бълг. *Змийската долина*) е сред планинските туристическите маршрути в Централна Словакия (ИГКК СР). В „Речник на личните и фамилните имена у българите“ се посочват собствените имена със защитна функция *Змейо* и *Змейко* – да пазят човека от змии и змейове. В Западна България като фамилно име е регистрирано *Змиярови*, а като прякор – *Змияро* и *Змията*. В източната и южната част се срещат фамилиите *Зъмков, Зъмчев* и прякорите *Зъмката, Зъмчето* (Илчев 2012: 214 – 215, 217). В словашкия език като мъжко фамилно име се среща *Had*, като женско – *Hadová*, но и те са сравнително слабо застъпени (База дан-

ни на фамилините имена). Астронимите *Змия (Had)* и *Змиеносец (Hadonos)* назовават съзвездия, като с втория се означава и смятаната за една от 13-те зодии в астрономическия зодиак.

Известен брой зооними и фитоними в българския и словашкия език са получени от *змия* и нейни производни в резултат на вторична номинация чрез метафоризация. В повечето случаи става дума за названия, възникнали въз основа на сходство по форма или външен вид: *змиегушер* (*Ophisaurus apodus*), *змиевидно понче* (*Gobius cobitis*), *змиевидна морска звезда* (*Ophiuroidea*), *змиорка* (*Anguilla vulgaris*), *hadovka obyčajná* (*Calopteryx virgo*), *hadovka lesklá* (*Calopteryx splendens*), *червен змиглав* (*Channa micropeltes*) – *hadohlavec červený*; *змийска трева* (*Goniolimon*), *змийско мляко* (*Chelidonium majus*), *змиярник*, *змийски лапад*, *змийска хурка*, *змийско грозде*, *змийска пченка* (*Arum maculatum*), *hadovka* (*Phallus*) и вид салатна краставица, *hadie hrozno* (*Muscari comosum*), *hadie mlieko* (*Euphorbia*), *hadí koren*, *hadovnik* (*Polygonum bistorta*), *hadokoreň sivý* (*Podospermum canum*), *hadomor španielsky* (*Scorzonera hispanica*), *cesnak hadí* (*Allium victorialis*), *hadie očko* (*Tormentilla erecta*); *змийско цвете*, *змийска кожа* (*Sansevieria*) – *hadia rastlina*, *hadia koža*, обикновен *змийски език* (*Ophioglossum vulgatum*) – *hadivka obyčajná*, *естрагон*, от старогр. ‘змия, дракон’ (*Artemisia dracunculus*) – *hadia polynka*, обикновено *усойниче* (*Echium vulgare*) – *hadinec obyčajný*. Названието на *орела змияр* (*Circaetus gallicus*) – *hadiar krátkoprstý* и в двата езика е мотивирано от семантичния признак ‘начин на хранене’.

Направеният преглед съвсем не изчерпва темата за териоморфния код в културата и езика на българите и словациите, но говори за трайното и осезаемо наличие на образа на змията като част от него. Както се вижда, и в двете култури битуват сходни представи за змията, разкриващи богатата образност на човешкия мироглед. От една страна, тя присъства в ежедневието на човека, като го пази и му помага и дори добронамерено направлява действията му. От друга страна, страхът от змията и възприемането ѝ като зла и опасна се пренасят върху изобличаването на редица негативни страни от неговия характер. Езикът запечатва и съхранява тези представи, отправяйки послания за проумяването и съпреживяването им.

ЛИТЕРАТУРА

Арнаудов, ред. 1961 – 1965: *Българско народно творчество*. Т. 4, 9, 10, 11, 12, 13. Ред. М. Арнаудов. [Balgarsko narodno tvorcestvo. Т. 4, 9, 10, 11, 12, 13. Red. M. Arnaudov.] София: Български писател, 1961 – 1965.

- Арнаудов 1972:** Арнаудов, М. *Студии върху българските обреди и легенди*. [Arnaudov, M. Studii varhu balgarskite obredi i legendi.] Том втори. София: БАН, 1972.
- База данни на фамилните имена:** *Databáza priezvisk na Slovensku* <https://www.juls.savba.sk/durco_priezviska.html>.
- Беновска-Събкова 1987:** Беновска-Събкова, М. Змия – леска – змей. [Benovska-Sabkova, M. Zmiya – leska – zmej.] // *Български фолклор*, № 4, 1987, 16 – 25.
- Бидерман 1992:** Biederman, H. *Lexikón symbolov*. Bratislava: Obzor, 1992.
- Ботик, Славковски, ред. 1995:** *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska. D. 1*. Red. Ján Botík, Peter Slavkovský. Bratislava: Veda, 1995.
- Гашпарикова, Филова, ред. 2001, 2002:** *Slovenské ľudové rozprávky*, 1, 2. Red. Viera Gašpariková, Božena Filová. Bratislava: Veda, 2001, 2002.
- Генчев, ред. 1985:** *Етнография на България*. Отг. ред. Ст. Генчев. [Etnografiya na Bulgaria. Otg. red. St. Genchev.] Том трети. София: БАН, 1985.
- Георгиев, ред. 1971:** *Български етимологичен речник*. Ред. Вл. Георгиев. [Balgarski etimologichen rechnik. Red. Vl. Georgiev.] Том първи. София: БАН, 1971. Том трети. София: БАН, 2012.
- Георгиева 1993:** Георгиева, И. *Българска народна митология*. [Georgieva, I. Balgarska narodna mitologiya.] София: Наука и изкуство, 1993.
- Геров 1976:** Геров, Н. *Речник на българския език*. [Gerov, N. Rechnik na balgarskiya ezik.] Том втори. София: Български писател, 1976.
- Гура 1997:** Гура, А. В. *Символика животных в славянской народной традиции*. [Gura, A. V. Simvolika zhivotnyh v slavyanskoj narodnoj traditsii.] Москва: Индрик, 1997.
- Добшински 1880 – 1883:** Dobšinský, P. *Prostonárodné slovenské povesti. 1880 – 1883* <https://zlatyfond.sme.sk/dielo/531/Dobsinsky_Prostonarodne-slovenske-povesti-Druhy-zvazok/20>.
- Добшински 1993:** Dobšinský, P. *Slovenské obyčaje, povery a čary*. Bratislava: Pramene, 1993.
- Затурецьки 2005:** Záturecký, A. P. *Slovenské príslovia, porekadlá, úslovia a hádanky*. Bratislava: Slovenský Tatran, 2005.
- ИГКК СР:** ÚGKK SR <<http://www.skgeodesy.sk/sk/ugkk/>>.
- Илчев 2012:** Илчев, С. *Речник на личните и фамилните имена у българите*. [Ilchev, S. Rechnik na lichnite i familnite imena u balgarite.] София: Изток – Запад, 2012.

- Каралийчев 2006:** Каралийчев, А. *Български народни приказки*. [Karaliychev, A. Balgarski narodni prikazki.] София: Труд, 2006.
- Каранов 1884:** Каранов, Е. Народни ярвания. Змеят и змията в българската народна поезия. [Karanov, E. Narodni vyarvaniya. Zmeyat i zmiyata v balgarskata narodna poeziya.] // *Периодическо списание на Българското книжовно дружество*, № 9, 1884, 129 – 134, <<http://digilib.nalis.bg/xmlui/handle/nls/28547>>.
- Китанова 2017:** Китанова, М. Евфемизмите в българската традиционна култура. [Kitanova, M. Evfemizmite v balgarskata traditsionna kultura.] // *Известия на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“*, кн. XXX, 2017, 119 – 138.
- Китанова 2020:** Китанова, М. Антропоморфизмът в българската народна зоология (по материали от традиционната българска култура и език). [Kitanova, M. Antropomorfizmat v balgarskata narodna zoologiya (po materiali ot traditsionnata balgarska kultura i ezik).] // *Български език*, 67, № 1, 2020, 9 – 21.
- Ковач 2004:** Kováč, M. *Zlatý barán: Príbehy ľudovej viery a mágie spod hory Radzim*. Bratislava: Chronos, 2004.
- Кралик 2015:** Králik, L. *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Bratislava: Veda, 2015.
- Медвецки 1905:** Medvecký, K. A. *Detva*. 1905, <https://zlatyfond.sme.sk/dielo/1743/Medvecky_Detva/19>.
- Надаска, Михалек 2015:** Nádaská, K., Michálek, J. *Čerti, bosorky a iné strašidlá*. Bratislava: Fortuna Libri, 2015, 15 – 17.
- Недкова 2011:** Недкова, Е. *Фразеологизмите като знаци в езика на културата (Върху материал от български, сръбски и руски език)*. [Nedkova, E. Frazеologizmite kato znatsi v ezika na kulturata (Varhu material ot balgarski, srabski i ruski ezik).] Русе: Лени-Ан, 2011.
- Ников 2003:** Ников, Н. *Празниците на българите с легенди и предания*. [Nikov, N. Praznitsite na balgarite s legendi i predaniya.] София: Български бестселър, 2003.
- Ничева, Спасова-Михайлова, Чолакова 1974, 1975:** Ничева, К., С. Спасова-Михайлова, Кр. Чолакова. *Фразеологичен речник на българския език*. [Nicheva, K., S. Spasova-Mihaylova, Kr. Cholakova. Frazеologichen rechnik na balgarskiya ezik.] Том първи А – Н. София: БАН, 1974. Том втори О – Я. София: БАН, 1975.
- Петрова 2013:** Петрова, Р. *Български паремии за присмех и похвала*. [Petrova, P. Balgarski pareмии za prismeh i pohvala.] Русе: РУ „Ангел Кънчев“, 2013.

Регистър на географските наименования в България,

<<http://geonames.cadastre.bg/>>.

Речник на българския език, <<https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/змия/>>.

Славейков 1889: Славейков, П. Р. *Български притчи или пословици и характерни думи.* [Slaveykov, P. R. *Balgarski pritchi ili poslovitsi i harakterni dumi.*] Пловдив, 1889, <<https://chitanka.info/text/40030-bylgarski-poslovitsi>>.

Словашки речници: *Slovníkový portál Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV*
<https://slovník.juls.savba.sk/?w=had&s=exact&c=Se80&cs=&d=kssj4&d=psp&d=sss&d=orter&d=scs&d=sss&d=peciar&d=hssjV&d=bernlak&d=nounb&d=orient&d=locutio&d=obce&d=priezviska&d=un&d=pskcs&d=psken#>.

Стойнев 1988: Стойнев, А. *Българските славяни. Митология и религия.* [Stoynev, A. *Balgarskite slavyani. Mitologiya i religiya.*] София: Народна просвета, 1988.

Холуби 1958: Holuby, J. E. *Národopisné práce.* Bratislava: SAV, 1958.

Хорватова 1975: Horváthová, E. *Zvykoslovie a povery. // Slovensko. Lud – II. časť.* Bratislava: Obzor, 1975, 1027 – 1028.

Цамбел 1959: Czambel, S. *Slovenské ľudové rozprávky.* Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1959.